

Kapuvár szerepe a gályarab prédikátorok bebörtönzésében

Gerencsér Péter

A protestáns mártirológia és áldozatnarratíva rábaközi terjesztésében oroszánrészt vállaló egyháztörténész, Payr Sándor részben az 1670-es évek „gyászévtizede” idején a kapuvári tömlőcben raboskodó lelkészekre utalva 1910-ben így fogalmazott: „Kapuvár fenyítőháza lesz a rábaközi evangélikusoknak, amelynek börtöneit sokszor lakják az üldözöttek.”¹ Ám a pozsonyi vértörvényszék 1674. évi koncepciók perei által elítélt, majd Kapuvárra hurcolt protestánsok egyike sem szolgált evangélikusként (mindannyian reformátusok voltak), de rábaközi illetőségűt sem találunk közöttük, mivel a bebörtönözöttek mind Gömör vármegyében szolgáltak. Payr emlékezetpolitikáját jellemzi, hogy a 17. század második felében a fokozódó ellenreformáció hatására ellehetetlenült kapuvári evangélikus közösség 1893-es újjáéledését is a vértanúság elbeszélése felől interpretálta. Utólagos elégtelnek tartotta, hogy ekkor – egy százsz bevándorló, a kapuvári uradalmat bérlő Berg Gusztáv nyomán – ugyanabban a várépületben kezdett feltámadni az üldözött protestantizmus Kapuváron, ahol „előbb siralmas panaszszó hangzott fel a mélységből”.²

Kétségtelen, hogy a rábaközi evangélikus gyülekezetek történetét számos monográfiában feldolgozó Payr fáradhatatlanul szorgoskodott a katolikus propaganda által meghatározott történelemkép megváltoztatásán, mindazonáltal ez a felekezeti elfogultság, kultikus beszédmód és politikai célzatosság teszi nehézkesé a gyászévtized kapuvári eseményeinek elbeszélhetőségét. Az episztemológiai problémákat egyrészt az jelenti, hogy a Kapuvárra hurcolt gályarab lelkészekről történeti forrásként szinte kizárólag az érintettek személyes beszámolóin alapuló, a korai egyházüldözés alakzatait és analógiáit használó szövegek állnak a rendelkezésünkre, amit a börtönélmény és a migráció traumája alakított ki, és a nemzedéki emlékezet formált. Amint Tóth Zsombor összefoglalóan írja: „A rabságot tehát a száműzetés váltotta fel, így a börtöntapasztalat nem a hazatérés és megnyugvás, hanem egy másfajta szenvedés felől került elbeszélésre.”³ Másodszor: ezek a „második nyilvánosságban” kéziratok formában terjedő szövegek többszörös átdolgozásokon, interpolációkon keresztül voltak hozzáférhetőek, számos esetben lehetetlenné téve az autográf kútfők és az értelmezői hozzátoldások szétszalazását.⁴ Közöttük a legtekintélyesebb a református Kocsi Csörgő Bálint *Narratio brevis de oppressa libertate ecc-*

¹ PAYR SÁNDOR: A vadosfai artikuláris egyházközség Rábaközben. Bp., 1910. (továbbiakban: PAYR, 1910.) 7. p.

² Uo.

³ TÓTH ZSOMBOR: Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? In: Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai. Szerk.: Fajt Anita – Szilágyi Emőke Rita – Tóth Zsombor. Bp., 2017. 34. p.

⁴ A kérdéshez: CSORBA DÁVID: A gályarabkultusz töredezett emléke. In: *Sárospataki füzetek*, 2017. 1. sz. 23–33. p.

lesiarum Hungaricarum című 1676-os grandiózus kézírata, amely Debreceni Ember Pál egyháztörténetének 1728-as Lampe-féle kiadásában hagyományozódott tovább, ám ebből hiányzik a kapuvári fejezet (a 11. rész), így ezt a csonka kiadást, nem pedig Kocsi Csergő eredeti művét használta fel Bod Péter 1738-as kéziratban terjedő magyar fordítása, melynek folytán annak későbbi, nyomtatásban megjelent változataiból is kimaradt a kapuvári elbeszélés.⁵ Dacára azonban annak, hogy a nem Kapuváron raboskodó Kocsi Csergő szövege a közvetett információszerzés, a személyes érintettség, a kommunikatív emlékezet és a retorikai, mártírológiai sémák folytán történetileg kritikával kezelendő, meglehetősen pontosak a Kapuvárral kapcsolatos értesülései – amint arra később rámutatok. A harmadik forrástani probléma pedig abból fakad, hogy a svájci és a holland levéltárak kiterjedt gályarab-irodalma a megkezdődött feltárások ellenére rendszerezetlen és javarészt publikálatlan.⁶

Alábbi közleményem a kiterjedt irodalmi korpuszra is támaszkodva nem az elítélt protestáns prédikátorok száműzetésére fókuszál, hanem Kapuvárnak a büntetés-végrehajtásban játszott szerepére helyezi a hangsúlyt. Arra keresi a választ, hogy a rabok egy részének elhelyezése során miért eshetett a választás a kapuvári várra, hogyan illeszkedett az országos protestánsüldözés az abszolutizmus helyi kontextusához (a kapuvári földesúr, Nádasdy III. Ferenc kivégzéséhez és elkobzott birtokának Raimondo Montecuccoli számára történő zálogba adásához), végezetül pedig hogyan katalizálta a fogvatartottak jelenléte a rábaközi ellenreformációt és az önálló kapuvári katolikus plébánia felállítását.

Annak ellenére, hogy Kapuvár a 16. század első harmadától éppúgy a Kanizsaiak családi örökségét megszerző Nádasdyak birtoka volt, mint a nyugat-dunántúli humanizmus fellegvára, Sárvár, Kapuváron kevés nyo-

⁵ Kocsi Csergő tizenkét fejezethől álló művének az utolsó három fejezet nélküli kiadása: LAMPE, FRIEDRICH ADOLF: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajectum ad Rhenum* [Utrecht], 1728. Bod Péter fordítása csak 1866-ban jelent meg: KOCSI CSERGŐ BÁLINT: *Kősziklán épült ház ostroma*. Ford.: Bod Péter. Kiad.: Szilágyi Sándor, Lipcse, 1866. A problémát tetézi, hogy amíg Kocsi Csergő eredeti latin nyelvű kézírata megőrződött, Bod Péter fordítása csak másolatokban maradt fenn. Erről: BRETZ ANNAMÁRIA: Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*éből. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2004. 3. sz. (továbbiakban: BRETZ, 2004.) 340. p. A kapuvári eseményeket elbeszélő 11. fejezet latinul megjelent része: Kocsi Csergő Bálint „*Narratio brevis de oppressa libertate ecclesiarum Hungaricarum*” cz. művének X–XII. fejezete. Közli: Balog[h] Elemér. In: *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. 1. Szerk.: Stomp László. Bp., 1902. 97–106. p. (továbbiakban: BALOG, 1902.) Ld. továbbá a 12. fejezet prédikátorkatalógusát. Utóbbiból részleges magyar fordítást közölt: Magyar vértanuk nyomában. Szerk. és ford.: Szimonidesz Lajos. Pápa, 1944. Kiegészített magyar nyelvű kiadása: KOCSI CSERGŐ BÁLINT: *Kősziklán épült ház ostroma*. Ford.: Bod Péter – Miklós Dezső – Szimonidesz Lajos. Sajtó alá rend.: Miklós Dezső. [Leányfalu], 1995.

⁶ CSORBA DÁVID: Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához. In: *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Debrecen, 2015. (Locī Memoriae Hungaricae, 3.) 166–178. pp.; BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND: A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676). In: *Lymbus*, 2005. 79–93. pp.

mát találjuk a korai konfesszionizációnak. Ennek magyarázata részint abban rejlik, hogy a reformáció szelleme az egyházi értelmiség körében fogant meg, Kapuvárnak viszont abban az időben nem volt önálló plébániája, a szentmiséket is a közeli Babóton tartották. Payr Sándor szerint itt 1547-ből maradt fenn az új vallás első halvány jele, amikor az általa protestánsnak gondolt Kapuy Mihály helybeli lelkész Kapu várából írt levelet a „lutheránus” Zoltán Imre sárvári sáfárnak ruházkodási ügyben.⁷ Azt azonban, hogy Dévai Bíró Mátyás, Sylvester János, a Melanchtonnal levelezést folytató Nádasdy Tamás, valamint a sárvári iskola és az újszigeti nyomda hatása valamelyest átsugározhatott Kapuvárra, korábbi, mozaikszerű adatok is sejtetni engedik. 1544-ből fennmaradt egy szűkszavú információ az 1534-ben Sárvárra került, de 1542-től Bécsben tanító Sylvester János kapuvári tartózkodásáról. 1544. július 28-án a humanista tudósnak az őt anyagilag továbbra is segítő sárvári főúr megbízásából egy forintot adtak át Kapu várában.⁸ Nem világos, hogy Sylvester pontosan mire kapta a pénzt, mivel a forrás csak annyit árul el, hogy a „maga segetsegere”, elképzelhető azonban, hogy azért volt szüksége anyagi támogatásra, mert a Nádasdytól használatra megkapott gógánfalvai (ma: Egyházásfalva része) birtokán jobbagyai – kihasználva a távollétét – tönkretették a gazdaságát (később e miatt a birtok miatt romlott meg Nádasdy és a tudós viszonya).⁹ Egy 1549. december 1-jén kelt levélből tudjuk, hogy Sylvester többször is tartózkodott a Gógánfalva melletti, a kapuvári uradalomhoz tartozó Csapodon, ahol találkozásra készült az ekkor már pozsonyi prefektusként működő Zoltán Imrével, Sennyey Ferenc kapuvári provissorral és magával Nádasdyval is.¹⁰ Amíg ezek az adatok közvetett módon, addig két misszilis levél közvetlenül utal a humanista szellem kapuvári jelenlétére. 1550. június 5-én Kapu várában kelt levelében Bánffy János a diákok lelkes tanulásáról számolt be Nádasdy Tamásnak, és Erasmus két könyvének, a *Colloquia familiaria* (*Nyájás beszélgetések*, 1518) című dialógus, valamint az *Apophthegmata* (*Bölcs mondások*, 1531) című plutarkista aforizmagyűjtemény megvásárlását kérte tőle Bécsből, arra hivatkozva, hogy a tanuláshoz könyvek szükségesek.¹¹ Bánffy Jánosnak, a Nádasdyval baráti viszonyt ápoló alsólendvai Bánffy László fiának kapuvári művelődése nemcsak egyfajta erasmista önképző kört, hanem szervezett oktatást, iskolát feltételez.¹² Ezt a gyanút táplálja ugyanis egy 1550. június 23-án kelt másik levél, melyben a Kapuváron tartózkodó Nádasdy László egy meg nem nevezett itteni tanítót (*preceptor*) említ, és a társai nevében a könyvek beszerzését köszöni meg, ami

⁷ PAYR SÁNDOR: A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története. 1. Sopron, 1924. (továbbiakban: PAYR, 1924.) 86–87. p. A levelet közli: SZALAY ÁGOSTON: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Pest, 1861. (Magyar Leveles Tár, 1.) 43. p.

⁸ KUMOROVITZ L. BERNÁT – M. KÁLLAI ERZSÉBET: Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból. Fasc. I. Bp., 1959. (Történeti–Néprajzi Füzetek. Tom. 1.) 87. p.

⁹ BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Bp., 1958. 333. p.

¹⁰ Uo., 362. p.

¹¹ Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. 1548–1551. 5. Szerk.: Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukács József. Bp., 1912. (továbbiakban: KARÁCSONYI–KOLLÁNYI–LUKÁCSICS, 1912.) 360–361. pp.

¹² A Bánffyak és a protestantizmus kapcsolatáról bővebben: PAYR, 1924. 407–409. pp.

nyilván azt jelenti, hogy Erasmus korábban igényelt művei időközben megérkeztek Nádasdy Tamástól.¹³ A diák ugyanakkor hiányolta a leginkább igényelt Bibliát, ezért kérte, hogy Nádasdy legközelebb bocsássa rendelkezésükre azt is, hogy közösségük vallásos módon művelődhessen és tájékozódhasson. Nem derül ki, hogy a latin nyelvű Bibliáról vagy pedig éppen Sylvester Újtestamentum-fordításáról van-e szó, de Erasmus és a Biblia együttes említése tudatos művelődési programra vall, mely a könyvnyomtatásnak a reformáció elterjedésében játszott mediális szerepére is rávilágít.

Amíg a Nádasdyak a 16. században támogatták a rábaközi reformációt, a 17. század közepétől Nádasdy (III.) Ferenc 1643-as rekatolizálása e téren pálfordulást idézett elő. Már a kortársak is – köztük Kocsi Csergő Bod-féle átdolgozása¹⁴ – birtokpolitikai motivációval magyarázták a főúr lépését, aki annak érdekében tért vissza a katolikus hitre, hogy feleségül vehesse Esterházy Miklós lányát, Júlia Annát. Az áttéréssel megkezdődő rábaközi protestánsüldözés során az eszközök a megfélemlítéstől a fizikai erőszakig terjedtek, sorra foglalták el az evangélikusoktól a templomokat, üldözték a lelkészeket. Miután elkergették a kapuvári evangélikus lelkészt, 1646 és 1649 között a kapuvári híveket Vitnyédy (Wittnyédi) Ferenc gondozta,¹⁵ akit kifejezetten azért helyeztek ide, hogy a város evangélikusait áttérítse.¹⁶ Érdekes összefüggés, hogy az újonnan idehelyezett katolikus pap annak az evangélikus Vitnyédy Istvánnak, Zrínyi Miklós soproni ügyvédjének volt a féltestvére, akinek koholt levele jelentette az egyik perdöntő „bizonyítékot” a gályarabperben.¹⁷ Amíg az 1649-es országgyűlési panaszok szerint korábban az evangélikusok Kapuváron és Babóton a katolikusokat nem akarták eltemetni,¹⁸ és Kapuvárra a babóti evangélikus lelkész járt ki, 1646-tól a nép akarata ellenére kinevezett, a várban tartózkodó Vitnyédy Ferenc a mezővárosi bíróját és az evangélikus istentiszteletnek házában helyet biztosító kapuvári polgárt bilincsbe verettette, Somogyi Mihály kapuvári számtartó pedig halálosan megfenyegette azokat, akik a babóti lelkészt a városba engedik.¹⁹ Annak érdekében, hogy a babóti lelkész bejutását megakadályozzák, lezárták a vár Kis-Rába felőli kapuját, a folyó hídját hajdúkkal őriztették. A sértettek a babóti lelkész kitiltása ügyében eredménytelenül fordultak panaszaikkal Cziráky Ádám alispánhoz. Az 1649-ben katolikus egyházlátogatást végző Felnay Ferenc szombathelyi

¹³ KARÁCSONYI–KOLLÁNYI–LUKCSICS, 1912. 369–370. p.

¹⁴ Vö.: KOCSI CSERGŐ BÁLINT: Kősziklán épült ház ostroma. Ford.: Bod Péter. In: Magyar emlékirók. 16–18. század. Vál. és szerk.: Bitskey István. Bp., 1982. (továbbiakban: KOCSI CSERGŐ, 1982.) 217. p. Csak Bod Péter változata nevesíti Nádasdy feleségét. Vö.: BRETZ, 2004. 343. p.

¹⁵ LŐRINCZI IMRE: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1659-ből. In: Arrabona, 16. Győr, 1974. (továbbiakban: LŐRINCZI, 1974.) 233. p.

¹⁶ Az első esztergomi főegyházmegei sematizmus 1647. Szerk.: Bojtos Anita. Bp., 2014. (Magyar Herald Series 1. Nr. 1) (továbbiakban: BOJTOS, 2014.) 55. p.

¹⁷ Kocsi Csergő Bálint egyértelműen utal a levél hamis voltára. Vö.: KOCSI CSERGŐ, 1982. 232. p.

¹⁸ ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. 1647–1687. 3. Bp., 1891. (továbbiakban: ZSILINSZKY, 1891.) 38. p.

¹⁹ PAYR, 1924. 87–88. p.; ZSILINSZKY, 1891. 120. p.

prépost, miután a babóti evangélikusok megtagadták lelkészüket elbocsátását, öt babótit több mint egy hónapra tömlöcbe záratott.²⁰

Evangélikus részről Musay Gergely dunántúli szuperintendens 1654 elején szidalmazások keresztüzében tartott babóti egyházlátogatása során megállapította, hogy a babótiak aranyozott kelyhét „elvették tőlünk, Kapuban az páternél vagyon”, aki a tizedet és a sedemicát is a katolikusoknak szedi.²¹ Leányegyházáról, Kapuvárról megjegyezte, hogy „ezt a pap elfoglalta”.²² 1660. március 16-án kifejezetten Nádasdy (III.) Ferenc kérte Bezerédy György alispántól Tóth Andrásnak, Bezerédy jobbágyának megbüntetését, amiért az akadályozta a kapuvári uradalomhoz tartozó (fertő)szentmiklósi templom átadását.²³ Az 1662. évi országgyűlésen a helyi evangélikusok azt panaszolták, hogy Nádasdy katonái az előző év karácsonyán négy nemesi származású szentmiklósi protestánst a seibersdorfi várba hurcoltak, és ott arra kényszerítették őket, hogy a katolikus papnak gyónjanak meg.²⁴ Emellett a szentmiklósiak közül éjjelente öt-hat jobbágyot összekötözve a kapuvári vártömlöcbe szállítottak, ahol három botütéssel kínozták őket, amíg azok át nem tértek a katolikus hitre. A hittérítés elől elmenekült babóti jobbágyokat a magyar és német gyalogos katonák rejtkehelyükön felkutatták, a bíró házához hurcolták, hogy katolikus áldozásra kényszerítsék. A babóti evangélikus lelkészt időközben elkergették, míg a kapuváriakat a helyi hajdúk a várba hajtották, ahol tiltakozásuk ellenére erőszakosan, botütésekkel igyekeztek hitük elhagyására bírni őket. Mint a panaszokból kiderül, ekkor jezsuiták is tartózkodtak Kapuváron, akik hatalmukat a melléjük rendelt német és magyar katonák segítségével gyakorolták. A kapuvári számtartó, Tomsics György a szomszédos falvak jobbágyai segítségével szabályos ostrommal foglalta el a szentmiklósi templomot, az ellenszegülőknél pedig negyven forintos büntetést helyezett kilátásba, ami nyilván a korábbi incidens tapasztalatát hordozta. Hasonló történt Csapodon, ahol csapatai élén Tomsics hajnalban rontott rá a helyi lelkészre és annak várandós feleségére, aki gyermekét a zaklatás következtében elveszítette.²⁵ A számtartó a falu bíróját hat további csapodi lakossal együtt megkötözve Kapuvárra vitette, ahol Gyöngyössy László várnagy botütésekkel véresre verette őket. A minden bizonnyal túlzó protestáns elbeszélés szerint a várnagy „rajtok ugrált s fejszével oly kegyetlenül verte, hogy néhánynak oldalbordáit összetörte”.²⁶ A protestáns mártírológiában ezek is hozzájárultak ahhoz a képhez, melyet Kocsi Csergő így foglalt össze: „Gróf Nádasdy Ferenc is, Vas, Sopron és Nyitra vármegyékben a Krisztus ártatlan seregét tűzzel-vassal pusztítja vala”.²⁷

²⁰ PAYR, 1924. 88. p.

²¹ Kis Bertalan és Musay Gergely dunántúli ág. hitv. ev. püspökök egyházlátogatási jegyzőkönyve, 1631–1654. Közli: Thury Etele. In: Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. 6. Szerk.: Stromp László. Bp., 1907. 167. p.

²² Uo., 168. p. Vö.: ZSILINSZKY, 1891. 120. p.

²³ Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. 1. Szerk.: Payr Sándor. Sopron, 1910. 221. p.

²⁴ ZSILINSZKY, 1891. 198–199. p.

²⁵ ZSILINSZKY, 1891. 201. p.

²⁶ Uo.

²⁷ KOCSI CSERGŐ, 1982. 217. p.

Lényeges aláhúzni, hogy amíg ezek a protestánsüldözések a Rábaközben főúri indíttatásból fakadtak, és az evangélikus felekezet túlsúlyát nem tudták megtörni, a következő évtizedben az udvar fokozódó politikai elnyomásával egyetemben állami szintre léptek. Ennek egyik oka a vallási motivációkon túl a rendi ellenállás letörése volt, melynek következményei a Rábaközben különösen súlyosnak bizonyultak. Nádasdy (III.) Ferenc ugyanis Zrínyi Péterrel és Wesselényi Ferencsel együtt részese volt annak a titkos főúri szövetségnek, mely többek között a Habsburgok központosító törekvése ellen szervezkedett. Miután a Wesselényi-féle összeesküvés lelepleződött, Nádasdy birtokait lefoglalták, aminek biztosítása érdekében 1670. szeptember elején Kapuvárra német katonákat vezényeltek, a főúr pedig levélben utasította tisztjeit, hogy az átadás során ne tanúsítsanak ellenállást.²⁸ Nádasdyt a bécsi városháza előtti téren 1671. április 30-án kivégezték, a kapuvári domínium előbb fiskális birtok, 1674-ben pedig az aulikus és katolikus katonai vezér, Raimondo Montecuccoli zálogbirtoka lett,²⁹ ami még inkább teret engedett az abszolutizmusnak és az ellenreformációnak. Maga Kocsi Csergő is utal arra, hogy Kapuvár ekkortól Montecuccoli kezére jutott.³⁰

Ezek a politikai körülmények alapozták meg a protestánsok elleni 1674. évi grandiózus koncepciók per és Kapuvár kapcsolatát. I. Lipót számára a Wesselényi-összeesküvés ürügyként szolgált a politikai önkény fokozásához és a protestánsok ellen irányuló próbaberekhez, melyek előjátékaik voltak az 1674-es pozsonyi vértörvényszék ítéleteinek.³¹ A Szelepcsényi György esztergomi érsek elnökletével felállított rendkívüli törvényszék nem nyíltan vallási, hanem koholt politikai vádakkal (összeesküvés, hűtlenség) több mint hétszáz protestáns lelkészt idéztetett be az országból, akiknek körülbelül a fele jelent meg a bíróság előtt Pozsonyban. Valójában „nem a rebellióért, hanem a religióért” – mint Kocsi Csergő írta.³² A megjelentek többsége evangélikus volt, míg a reformátusok száma nem érte el a százat. Az 1674. április 4-én kihirdetett ítélet alapján a vádlottak csak bűnösségük beismerése, azaz vagy a katolikus hitre való áttérésük, vagy lelkesi hivatásukról való lemondásuk vagy pedig külföldi száműzetésbe vonulásuk esetén menekülhettek meg. A halálbüntetés kilátásba helyezése ellenére sokan nem voltak hajlandóak aláírni a reverzálist, ám a protestáns európai államok felháborodása miatt az ítéletet a gyakorlatban fejvesztésről gályarabságra mérsékeltek, annak végrehajtásáig pedig a lelkészeket fogságba vetették.

Miután 1674. május 29-én Kollonich Lipót, a Magyar Kamara elnöke, bécsújhelyi püspök elválasztotta egymástól az evangélikusokat és a kálvinistákat, majd előbbieket különböző várakba szórta szét, „[m]ár csak a

²⁸ PAULER GYULA: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671. 2. Bp., 1876. 144. p.

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Indizes und Protokollbücher des Bestandes Hoffinanz 1531–1762. 913. Protokoll Expedit, 1674. fol. 52. 291.

³⁰ BALOG, 1902. 103. p.

³¹ A per 1999-ben megtalált jegyzőkönyvének kiadása: S. VARGA KATALIN: Vitetnek ítélőszékre...: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Pozsony, 2002.

³² KOCSI CSERGŐ, 1982. 230. p.

reformátusok maradtak Pozsonyban”.³³ A gömöri reformátusok ezzel a második turnussal kerültek Kapuvárra, aminek elsődleges oka az volt, hogy Pozsonyban egyszerűen nem volt elegendő hely a foglyoknak. Kérdés, melyek voltak a tömlöcök kiválasztásának szempontjai. Amint a helységnevekből – Éberhárd (ma: Malinovo), Berencs (ma: Branč), Lipótvár (ma: Leopoldov), Komárom, Sárvár, Kapuvár – kitűnik, olyan várak jöttek számításba, melyek földrajzilag közel estek Pozsonyhoz, és birtokosukat tekintve megbízhatónak bizonyultak mind az udvar, mind pedig a katolicizmus szempontjából. Kapuvár esetében mindegyik szempont maradéktalanul érvényesült. Mind Sárvár, mind pedig Kapuvár annak a Nádasdy (III.) Ferencnek a birtoktestéhez tartozott korábban, aki a pozsonyi perhez az ürügyet szolgáltatató főúri szervezkedés részese volt. A várak fiskális birtokként kamarai kezelésben álltak, így a Magyar Kamara elnöke megbízottjai útján közvetlenül gyakorolhatta hatalmát. Kocsi Csergő többször is említi, hogy a Nádasdy-javak prefektusa, Kövér Gábor Kapuváron Kollonich mandátumából cselekedett.³⁴ Ironikus, hogy a gályarabper évétől éppen az a császári hadvezér, Montecuccoli kapta meg a kapuvári uradalmat, aki közvetve a Wesselényi-összeesküvést előidézte. Az ő udvarhűségéhez kétség sem férhetett, katolicizmusa megkérdőjelezhetetlen volt, győri székhelye is közel feküdt Kapuvárhoz (bár ő ott ritkán tartózkodott). Ráadásul ezekben az években telepítettek Kapuvár szomszédságába, a még Nádasdy által 1663-ban alapított Garta nevű katonatelepre – a magyarokkal szemben hűségesnek tartott – német fegyvereseket, akiknek feladata a kapuvári vár védelme volt.³⁵ Gartát 1672-ben a forrásokban a „Muskatírossok Várossának” nevezik,³⁶ hadtudományi műveiben pedig Montecuccoli a hadsereg-reformot részint a muskétás puskások szerepének növelésével képzelte el.³⁷ Tisztázatlan eddig, hogy Garta muskétákkal való felszerelésében lehetett-e bármilyen közvetett vagy közvetlen köze Montecuccolinak. Végezetül pedig Kapuvár mellett szólhatott a rebellisnek tartott rábaköziek elrettentésének szándéka is, vagyis az, hogy a protestáns lelkészek idehelyezésével példát statuáljon a hatalom: ez vár mindazokra, akik szembe mernek szállni a központi kormányzattal. A lelkészek Kapuvárra szállításának tehát egyaránt voltak katonai, birtoklástörténeti, geopolitikai és propagandisztikus okai.

Kocsi Csergő Bálint szerint 1674. május 30-án bilincsekbe verve és mezítelen felsőtesttel indították a gömöri prédikátorokat Pozsonyból Kapuvárra.³⁸ A Bod Péter-féle 1738-as fordítás szerint heten voltak,³⁹ Otroko-

³³ KOC SI CSERGŐ, 1982. 244., 245. p.

³⁴ BALOG, 1902. 104. p.

³⁵ Rábaközi Muzeális Gyűjtemény (Kapuvár), Történeti Dokumentáció, leltározatlan. A gartai bíróláda iratai. Gróf Nádasdy (III.) Ferenc kiváltságlevele. 1663. június 1. Másolat.

³⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) E 156. (= Urbaria et Conscriptioes.) Fasc. 156. No. 2. pag. 133.

³⁷ A török elleni magyarországi háborúról írt 1670-es értekezésében visszatérően foglalkozik a muskétásokkal: *Memorie del general principe di Montecuccoli...* Ed.: Huyssen, Enrico di. Colonia, 1704. Pl. 16–18. (A háború művészetéről szóló *Aforismi dell' arte bellica in astratto* című első könyv XVI. szakasza.)

³⁸ BALOG, 1902. 99. p.

csi Fóris Ferenc szintén hét személyt említ.⁴⁰ Amikor a prédikátorok 1674 decemberében a hat börtönből közösen panaszlevelet írtak I. Lipótnak, szintén hét főről esik szó.⁴¹ Megerősíti ezt a Kapuváron raboskodó Beregszászi István, aki kiszabadulása után 1676. május 30-án Velencéből feleségének írt levelében azt írta, hogy „[m]i heten voltunk a kapuvári tömlöcben, és hárman maradtunk”.⁴² Ugyanakkor Kocsi Csergő munkájának 11. fejezete csak hat személyt sorol fel, ám az elbeszélés később világossá teszi, hogy a kimaradt Rimaszombati Kies János is itt raboskodott. Az előbbieik értelmében bizonyosan Kapuváron tartották fogva Szendrei György balogi, Beregszászi István hanvai (ma: Chanava), Szendrei Márton (más néven: Deseő Márton)⁴³ harmaci (ma: Chrámec), P. Tatai István tornaljai (ma: Tornaľa), Kállai István (felső)vályi (ma: Vyšné Valice) és Szalai János runyai (ma: Rumince) lelkészt. Itt helyezték el továbbá a csoltói (ma: Čoltovo) Rimaszombati K. Jánost, aki Pozsonyban, majd Kapuváron is igen harcias debattőrnek bizonyult. Pozsonyban a reverzális aláírására felszólító jezsuitának ezzel replikázott: „Miért subscribálnék én, azért-e, hogy rebellis vagyok?”⁴⁴ Tekintve, hogy a kapuvári rabok azonos megyéhez, azonos felekezethez tartoztak, könnyebben tudtak sorsközösséget vállalni egymással. A csoportszolidaritást csak erősíthette, hogy rokonsági kapcsolatokat is találunk közöttük, Beregszászi István Szendrei Mártonnak a veje volt.⁴⁵ Az instabil kommunikatív emlékezet hagyományozódására jellemző, hogy Rác Károly monográfiája szerint Kapuváron nyolcan voltak, mert itt sínylődött Karasznai (Krasznai) „János”, itt is halálozott el, utóbb viszont már azt állítja, hogy őt Sárvárra vitték.⁴⁶ Ez az információ alighanem a szlovák Juraj Lani (Lányi György) egykorú művére vezethető vissza,⁴⁷ de Krasznai Mihály keleméri református lelkész Lipótváron raboskodott és megszabadult a fogságból. P. Tatai István neve pedig a sárvári várban 1993-ban felavatott emléktáblán szerepel.

Az evangélikus Payr által meghatározott képpel szemben a kapuvári várbörtönbe kizárólag reformátusokat helyeztek. Kapuváron és a Rábaközben a 17. században – az 1591. évi csepregi hitvita folytán – egyáltalán nem honosodott meg a kálvinizmus, így hittársaik még potenciálisan se tudtak kapcsolatba lépni velük. Amint a korábbi főúri vallásüldözés kapuvári pél-

³⁹ KOCSI CSERGŐ, 1982. 250. p.

⁴⁰ OTROKOCSI FÓRIS FERENC: Fenevad dühöngése.... Bp., 1933. 26. p.

⁴¹ A levelet közli: Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez. Hatodik közlemény. Közli: Thury Etele. In: *Történelmi Tár*, 1911. 2. sz. 250. p.

⁴² Beregszászi István levele. Közli: Maklári Pap Lajos. In: *Sárospataki füzetek*, 1863. (továbbiakban: MAKLÁRI PAP, 1863.) 62. p.

⁴³ GYULAI ÉVA: Gazdálkodás, termelés és árucsera a kora újkori Miskolcon. In: *Miskolc története. II. 1526-tól 1702-ig*. Szerk.: Szakály Ferenc. Miskolc, 1998. (Miskolc története 6 kötetben, II.) 175–356. p. (továbbiakban: GYULAI, 1998.) 241. p.

⁴⁴ KOCSI CSERGŐ, 1982. 249. p.

⁴⁵ GYULAI, 1998. 241–242. p.

⁴⁶ RÁCZ KÁROLY: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. I–III. Lugos, 1899–1909. I. 62., II. 83., 205. p. Az adatokat átvette: PAYR SÁNDOR: *A magyar protestáns gályarabok*. Bp., 1927. 33. p.

⁴⁷ LANI, JURAJ: Kurtze und Wahrhafte Historische Erzählung... 1676. (továbbiakban: LANI, 1676.) 26., 100. szakasz.

dáiból láttuk, Nádasdyék a kapuvári vár tömlőcét bevett eszközként használták az evangélikusokkal szemben. A feudális jellegű börtönök Magyarországon rendszerint a várak tornyaiban, pincéiben és a városfalban helyezkedtek el. A kapuvári vár legalább a 16. század óta állandó tömlőccel rendelkezett, melyről az 1584-ben készült urbárium pontosabb helymeghatározás nélkül csak annyit árul el, hogy „az Wárban vag'on”.⁴⁸ Ekkor nyolc török és három keresztény foglyot tartottak itt fogva. Az 1597. évi összeírás a várbeli palánk mellett lévő tömlőházat tájékoztató pontként használja, és megemlíti, hogy akkor Sütő Gergely „vasban vagyon valami gonosz cselekedetyér”.⁴⁹ Az 1608. évi urbárium várinventáriuma valamivel bővebb információt szolgáltat a tömlőházról, melynek elhelyezkedéséről az összeírás rendje alapján feltételezhető, hogy a vár pincéjében volt.⁵⁰ Tudjuk, hogy négy lánc, 8 bilincs, 3 vasrúd és 16 nyakvas tartozott eszközei közé, melyek testi kínzásokra engednek következtetni. Azt, hogy a kínvallatás és a test fizikai sanyargatása elterjedt büntetőmódszer volt, igazolja egy Kapuváron tartott török csasz 1551-es tortúrája, akinek mindenképpen kínhalálra megien, mást azt, hogy ha igaz nem lene az, mit mond, azután is ugyanazon kínnal keli meghalni.”⁵¹ A Nádasdyak rekatolizálása utáni időszakból, de még az 1674-es Pozsonyba rendelése és gályarabságra kényszerítése előtt, 1671 körül Kocsi Csergő szerint Kapuváron raboskodott a közeli Edvéről származó malomsoki evangélikus lelkész, (Edvi) Illés Gergely is.⁵² Az 1751-ben a katolikusok és az evangélikusok között kitört vadofai zavarások után az 1674-es vádakhöz hasonlóan összeesküvéssel és felségárulással vádolt, feltételezett protestáns elkövetők (de nem lelkészek) szintén a kapuvári várbörtönben sýnlódtak.⁵³ A tömlőctartó tisztség állandóvá és felügyeletivé válása a börtön intézményesülését mutatja. Az 1687. évi hajdúösszeírásból tudjuk, hogy akkor Dániel Mátyás tizedesnek járt a tömlőctartó fizetése.⁵⁴ 1686-ban Borsos Ferenc kapuvári tiszttartót a foglyok megfelelő élelmezésére utasították: „A raboknak adja meg napjában a két pár cipót; hónapszám szerint avagy esztendőn által a mi azokra elkél, porkolábtul tömlőctartótul vegyen recognitiót”.⁵⁵ 1690-ben a tömlőctartó készpénzben (20 dénár) és természetben (gabona, só, tehénhús) kapott fizetése a személyzeti költségek között szerepel.⁵⁶ A kapuvári tömlőház

⁴⁸ MNL OL E 156. Fasc. 56. No. 33. pag. 94.

⁴⁹ Az urbáriumot kiadta: MIKÓ SÁNDOR: Az 1597. évi kapuvári urbarium. I. In: *Soproni Szemle*, 1992. 2. sz. 127–128. p.

⁵⁰ MNL OL E 156. Fasc. 12. No. 42/d. pag. 275.

⁵¹ 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz. I. 1549–1562. Kiad.: Óze Sándor. Bp., 1996. 80. p.

⁵² BALOG, 1902. 172. p.

⁵³ PAYR SÁNDOR: Fábry Gergely dunántúli evangélikus püspök és az 1751. évi vallási zavargás Vadofán. Bp., 1894. 62–76. p.

⁵⁴ MNL OL P 108. (= Esterházy család hercegi levéltára) 14. d. 120. Kapuvári Hajdúk mustra szerint való conscriptioja. 1687. augusztus 19.

⁵⁵ A kapuvári uradalom számvitele 1686-ban. Közli: Merényi Lajos. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1902. 424. p.

⁵⁶ A kapuvári uradalom személyzeti kiadásai 1690-ben. Közli: Merényi Lajos. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1902. 471. p.

újkori történetének e rövid áttekintéséből kitetszik, hogy a tömlöc egyre inkább intézményesült formát öltött, és a hangsúly a fizikai bántalmazásokról a szabadságvesztésre, az elzárásra tevődött át.

Michel Foucault hatalomtechnikai szempontból több művében vizsgálta a börtön történetét, és arra a következtetésre jutott, hogy az újkorban a látványorientált, a testi tortúrára épülő büntetőszínházat a 18. századra az elzárás, a szabadságtól való megfosztás büntetése váltotta fel.⁵⁷ Ezt a képet jogtörténeti szempontból Mezey Barna megfigyelései annyiban árnyalják, hogy a kínhalál, a testi és vagyoni büntetések mellett a szabadságvesztés mint büntetési forma mindig is jelen volt a gyakorlatban, de az újkorban lépett elő a börtön fő funkciójává.⁵⁸ A kérdés, mely szerint a gályarab prédikátorokkal szembeni eljárás milyen viszonyban áll a „rettegés színházának” korábbi és a büntetés-végrehajtás modernebb módszereivel, a lelkészek kapuvári fogságának vizsgálata után válaszolható meg.

Kocsi Csergő elbeszélése szerint a lelkészeket Pozsonyból szigorú őrizet alatt indították útnak Köpcsény (ma: Kittsee) felé, majd a Fertő tavat nyugatról megkerülve 1674. június 1-jén értek Sércre (ma: Schützen am Gebirge).⁵⁹ A látványos akció célja láthatóan a félelemkeltés volt, ám Kocsi Csergő azt sugallja, hogy a foglyok is kivívták a nézelődők csodálatát, mivel testi fájdalmaik közepette is zsoltárokat énekeltek. Miután Nagycenken szétválasztották a kapuváriakat a sárváriaktól, az elcsigázott prédikátorokat megszabadították ruháiktól, karjaikat hátrakötötték, és szekéren hozták őket Kapuvárra.⁶⁰ A kapuvári tömlöcben szegényes ruházatot adtak rájuk, de nem kaptak elkülönített helyet, hanem gyilkosokkal, tolvajokkal és boszorkánysággal gyanúsított személyekkel zárták őket össze. Másnap, június 2-án mindkét lábukra kemény török bilincset (azaz béklyót) raktak, ami nyilván a további megaláztatást szolgálta, elvégre a per során a lelkészeket többek között a törökkel való összejátszással vádolták. Amennyiben hihetünk Kocsi Csergőnek, a foglyok vidámak maradtak, sőt a kapuvári várnagyot annyira meglepte ez a félelmet nem ismerő magatartás, hogy közölte velük: sok száz ember közül sem látott még olyanokat, akiknek a tömlöcben ilyen jókedve lett volna. A református lelkészek erre azzal replikáltak, hogy még soha nem is voltak a várnagynak ilyen ügyben elítélt foglyai, mert ők Krisztusért ártatlanul is szívesen viselik a bilincseket.⁶¹ Állhatatosságuk jeléül a prédikátorok az Illésházy István nádor által lengyel száműzetésben írt *Forog a szerencse* című ének 11. (a későbbi sorrendben 6.), *Szenvedek békével* kezdetű strófáját kezdték énekelni, melyet a protestáns hagyomány utóbb rendszerint összekapcsolt a kapuvári töm-

⁵⁷ FOUCAULT, MICHEL: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Ford. Fázsy Anikó – Csűrös Klára. Bp., 1990. (továbbiakban: FOUCAULT, 1990.) 121. p.

⁵⁸ MEZEY BARNA: Tömlöc és áristom. Börtönök a feudális Magyarországon. In: *Jogtörténeti Szemle*, 1990. 5. p.

⁵⁹ BALOG, 1902. 99. p.

⁶⁰ BALOG, 1902. 101. p.

⁶¹ BALOG, 1902. 102. p.

lőcben játszott szerepével.⁶² Az énekekre a *Narratio brevis* szerint meghatódottan sereglettek össze a várban szolgáló magyar és német katonák.

A börtönben töltött több mint egy esztendőről Kocsi Csergő alapján a kényszermunka képe rajzolódik ki.⁶³ Június 4-től kezdve, anélkül hogy bilincseiket levették volna, piszkos munkák elvégzésére kényszerítették a rabokat, istállókat, árkokat és árnyékszékeket tisztítottak, és az egész erődben vizet szállítottak. Ugyanakkor a kapuvári vár építésénél, a Kis-Rába sáncának ásásánál, valamint építőanyagok cipelésében is segédkeztek. Annak ellenére, hogy a kapcsolattartási tilalom világosan mutatja az elzárás szándékát, írásbeli levelekben fordultak segítségért a környékbeli evangélikusokhoz. A protestáns felekezetek közötti szolidaritást fémjelzi a (magyar)keresztúri nemesek akciója, akik élelmet kezdtek gyűjteni, majd azt szekéren elküldték nekik. A várhoz érkező fuvarost, Nemes Andrást azonban – a további akciók megelőzése érdekében – letartóztatták, három napra börtönbe vetették, és büntetésül tíz aranyat kellett fizetnie. A tömlőcben tehát a fizikai munka éhezéssel párosult.⁶⁴ Különösen a 75 esztendő Szendrei Márton megpróbáltatásai bizonyultak végzetesnek, aki, mivel a tömlőcöt elviselhetetlenül bűzösnek találta, azt kérte, hogy annak átriumában aludhasson, ám arra nem kapott engedélyt.⁶⁵ Ugyanakkor az örök, látva fogyatkozó erejét, könyörületességből időnként meleg helyiségbe szállították, amikor pedig szükségét ment végezni, járása közben a német katonák támogatták.⁶⁶ Hasonló irgalomban volt része, amikor Pozsonyba Ferdinand Heusternek küldött levele miatt a vár kapitánya vesszőzésre ítélte, de állhatatossága láttán annak végrehajtásától eltekintettek. Hajlott kora, a hideg tömlőc és az éhezés folytán szervezete legyengült, 1675 első hónapjaira a betegség még inkább elhatalmasodott rajta, de elutasította, hogy a börtön prefektusa levegye róla a bilincset.⁶⁷ 1675. március 5-én éjszaka elhalálozott, másnap reggel holttestéről leszedték a bilincseket, lelkésztársai a váron kívül, a Kis-Rába folyó partján temették el. Figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy Szendrei vértanúságát Kocsi Csergő a kinszenvedés, a mártírium alapján formálta meg.

A test sanyargatása mellett Kocsi Csergő beszámol a lelki zaklatás válogatott módosatairól is. Ennek egyik legfőbb eszköze a megvesztegetés volt, mellyel többször kísérleteztek. Ódor Sámuel, a kapuvári uradalom számvevője a püspök és Kollonich nevében 100 és 200 forinttal csábította a prédikátorokat hitük elhagyására, akik a pénzt visszautasították.⁶⁸ Halála előtt Szendrei Mártont megkörnyékezte a katolikus Gyöngyösi Tamás (máshol Istvánnak nevezi), kapuvári és babóti áldozópap, aki maga is hitehagyott református volt, és három krajcár felajánlásával tett kísérletet az

⁶² VÉRTESI ZOLTÁN: Vallástan. Elemi és alsóbbfokú iskolák I–VI. oszt. evangélikus tanulói részére. Pécs, 1928. 195. p.; FRIEDRICH KÁROLY: A magyar evangélikus templomi ének történetének vázlata. XVI–XVIII. század. Bp., 1944. 80. p.

⁶³ BALOG, 1902. 102. p.

⁶⁴ Vö. továbbá: BALOG, 1902. 104. p.

⁶⁵ BALOG, 1902. 155. p.

⁶⁶ BALOG, 1902. 156. p.

⁶⁷ BALOG, 1902. 156–157. p.

⁶⁸ BALOG, 1902. 103. p.

áttérítésre, de a harmaci prédikátor hajthatatlan maradt.⁶⁹ A lelki ráhatás másik módszere a vallásos kultuszra, a képtiszteletre vonatkozó felekezeti előírások megcsúfolása volt. Gyöngyösi pap a rabokat jezsuita szerzetesekkel is igyekezett meggyőzni, akik a börtönben szentképeket akartak velük csókoltatni.⁷⁰ Rimaszombati Kies János viszont leköpte Szűz Mária képét, és amikor megkérdezték, miért nem hajlandó megcsókolni azt, azzal válaszolt, hogy nem csókol angyalokat és szenteket. 1674 szeptemberében Gyöngyösi áldozópap Szendrei Márton számára külön is behozatta a szentképeket, Kocsi Csergő szerint részegen, és amikor a református lelkész azt nem csókolta meg, ördögnek (*diabolus*) nevezte Szendreit.⁷¹ A gályarab lelkészek alapvető ellenállási formája a testi kinszenvedések ellensúlyozására a hithez való ragaszkodást elősegítő éneklés volt. Már az ide vezető úton is zsoltárok, különösen az *Erős vár a mi Istenünk* éneklésével vigasztalták magukat, megérkezésük után a *Forog a szerencsét* énekeltek. Bár megtörésük érdekében megtiltották nekik az éneklést, a korlátozásnak nem lett foganatja: a 32. zsoltárt mormolta halála előtt Szendrei, aki a katonákat is jobb belátásra akarta bírni, amikor pedig kivezették őket a börtönből, a 43. zsoltárt énekelve távoztak gályarabnak.⁷²

Lajstromba szedve a büntetések formáit, világosan kitetszik, hogy a módszerek között a test sanyargatása (vasba veretés, piszkos környezet, kényszermunka, megvesszőzés, éheztetés) volt az uralkodó. De a test megtörése mellett hangsúlyos szerepet kapott már a lelki ráhatás is, mint amilyen a korrupció, a felekezeti megalázás, Szendrei Márton diabolizálása, az énekléstől és a nyilvánosságtól való megfosztás kísérlete. Ez a fajta büntetési modell elmozdulást jelent a középkori jellegű, döntően testi tortúrára épülő büntetési módoktól a társadalomtól való elzárás modern büntetési módjai felé. A korábbi gyakorlatokkal kapcsolja össze büntetésüket a fizikai zaklatás és a teatralitás. A pozsonyi vértörvényszék értékelhető látványorientált kirakatperként, a szpektákulum iránti szükségletet szolgálta a közszemlére bocsátás, a nyilvános, a tömegek megfélemlítését szolgáló menet, ahogyan a gályarabságba taszítás is a korábbi brutális büntetési módok örököse. Foucault szerint az úton való vonulás célja a látás, a népet nézőnek hívják oda, hogy ebben a politikai rituáléban reprezentálja nagyságát a hatalom.⁷³ Miután a prédikátorokat halálbüntetésre ítélték, de azt nemzeti tiltakozásra nem hajtották végre, nem volt elegendő hely az elkülönítésükre, jobb híján ezért küldték szét a foglyokat különböző várakba. Nem alakult ki tehát a büntetés-végrehajtás állami szervezetsége, Kollonich lényegében rögtönzött, amikor felvetette a gályarabként való eladás lehetőségét. Az, hogy ez az elgondolás teret nyert, annak fontos bizonyítéka, hogy nem kívánták vállalni a rabok elzárásával járó fenntartási költségeket, az elzárást átmeneti megoldásnak tekintették. Kocsi Csergő is utal a fogva tartás előzetes letartóztatás jellegére: „mint halálnak fiai tömlőbe vettessenek az executiónak idejéig”.⁷⁴ Ugyanakkor már nem annyira a kínzás, a

⁶⁹ BALOG, 1902. 156. p.

⁷⁰ BALOG, 1902. 103. p.

⁷¹ BALOG, 1902. 155–156. p.

⁷² BALOG, 1902. 99., 102., 156., 104. p.

⁷³ FOUCAULT, 1990. 63., 78. p.

⁷⁴ KOCSI CSERGŐ, 1982. 237. p.

testi szenvedések okozása az alapvető cél, hanem a társadalomból való eltávolítás. Ez az eltolódás Nádasdy (III.) Ferenc kivégzése kapcsán is megfigyelhető, mert a halálbüntetés, a nyilvános lefejezés őrzi ugyan a látvány és a fizikai erőszak elsődlegességét, de azt már nem előzi meg hosszú kínzás. A modern fenyítés intézményrendszere felé mutat, hogy a katolikus pap és a jezsuiták a kapuvári börtönben az áttérésről igyekeztek a reformátusokat meggyőzni, a megvesztegetési kísérletek arról tanúskodnak, hogy a gályarabság helyett az áttérést részesítették volna előnyben. A testről a lélek felé tolódott el a hangsúly, a fizikai megpróbáltatás a testet közvetve célozta meg. A hóhérok, pribékek helyét beszédes módon a *lelkészek* vették át, ám ott találjuk mellettük a felügyelőket és a katonákat is. A nyilvánosság korlátozása szintén módosulás a „büntetőszínház” publikus szférájához képest. Miközben tehát a lelkészek kapuvári fogsága egyértelműen közelebb áll a nyilvános testi büntetés középkori formájához, megfigyelhető benne a nyilvánosságtól való elzárás új típusú büntetési paradigmája is, melyet Foucault írt le. Persze Kocsi Csergő mitizáló nagyelbeszélését óvatosan kell kezelni, mert bár máshonnan is ellenőrizhető történeti adatai pontosnak bizonyulnak, mégis olyan fikcionalizált szövegről van szó, amely a vigasztalás, a túrés, az állhatatosság és a vértanúság sémáit működteti.

A gömöri reformátusok tizenhárom hónapot töltöttek Kapuváron. A sárvári és a kapuvári tömlöcök kivételével a magyarországi börtönökből 1675 márciusában már elhurcolták itáliai gályarabságba a prédikátorokat. A hat kapuvári rabot 1675. július elsején vezették ki a börtönből, ahonnan kilépve Rimaszombati váratlanul beszélni kezdett az odaözönlő tömeg előtt a prédikátorokhoz, és beszédéből kiderül: tudták, hogy gályarabságba viszik őket.⁷⁵ A foglyokat Vitnyéden (Kocsinál: *Wittened*) át küldték Sárvár felé, az ott csatlakozott tizennégy lelkésszel együtt július 2-án a húsz főt átadták Heinrichson Henrik katonai parancsnoknak, hogy ezzel a második hullámmal őket is nápolyi gályákra küldjék.⁷⁶ Az utat Kollonich híve, Kövér Gábor, Nádasdy fiskális birtokainak jószágkormányzója és a környék egyre vagyonosodó birtokosa szervezte meg.⁷⁷ A rabok Graz és Trieszt útvonalon haladtak volna Nápoly és Szicília partjai felé, de oda nem sikerült eljutniuk, mert hajóra szállásuk után a velenceiek támadása miatt kénytelenek voltak újra kikötni Triesztben. Itt a Kapuvárról elhurcolt Beregszászi Istvánt Csúzi Cseh Jakab losonci lelkésszel együtt 1675 augusztusában azzal engedték el, hogy Velencében gyűjtse össze a váltságdíjat a rabokért, így ő a fogságtól megszabadult, majd Svájcba, onnan Hollandiába és Angliába távozott.⁷⁸ A maradék fogoly a Rijeka melletti Bukkari (ma: Bakar) börtönébe került, ahol 1675 októberétől 1676 májusáig tartózkodtak. Vagyis a korábban Kapuváron bebörtönözöttek, szigorú értelemben, nem voltak gályarabok, mert nem kerültek gályákra, de a kormányzat eladási szándéka miatt a hagyomány őket is közéjük sorolja. A korábban Kapuváron lévők közül Kállai István szabadulása után röviddel Velencében, Szendrei György pedig a

⁷⁵ BALOG, 1902. 104. p.

⁷⁶ BALOG, 1902. 105. p.

⁷⁷ BALOG, 1902.104. p.

⁷⁸ MAKLÁRI PAP, 1863. 61–62. p.; A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760. Szerk.: Köblös József – Kránitz Zsolt. Pápa, 2009. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések, 10.) 340. p.

bukkari börtönben halt meg, Rimaszombati K. János és P. Tatai Sámuel szabadulása után Svájcba távozott, míg Szalai János Bukkariban katolizált. (Azt, hogy a négy túlélő helyett Beregszászi az ő hittagadása miatt mondja levelében, hogy csak „hármán maradtunk”, világossá teszi, hogy következő mondatában a sárváriakról szólva is csak a „vallásunkon valókat” tekinti áldozatnak.)

Nyilvánosságtörténeti szempontból a Kapuváron tartott rabok hírének járulékos következménye volt, hogy ez az eset ismertette meg Kapuvár nevét a nemzetközi közvéleménnyel, ugyanis a protestáns államok és a szemtanúk hírlevelei, újságjai és könyvei a kiszabadult prédikátorokkal egyetemben ellenpropagandát fejtettek ki a Habsburgokkal szemben.⁷⁹ A gályarabság reprezentációját uraló református hagyomány mellett a Berencs várában tartott szlovák Juraj Lani (Lányi György) evangélikus lelkész 1676-ban megjelent, majd még a 17. században többször kiadott művében szólt a kapuvári bebörtönzöttek elviselhetetlen körülményeiről, az itteni foglyok neveit is közölte.⁸⁰

Annak ellenére, hogy a kapuvári börtönben nem szenvedtek rábaközi lelkészek (érthetően a földrajzi közelség miatt nem kívánták megteremteni a nép érzelmi azonosulásának lehetőségét), más börtönökben voltak rábaközi protestánsok. Közülük országosan is az egyik legnevesebb volt a malomsoki prédikátor, a rábaközi Edvéről származó (Edvi) Illés Gergely, akit Lipótvárról hurcoltak el, és 1675. április 29-én a nápolyi úton, Capracotta közelében egy szamar hátáról leesve halt meg.⁸¹ Cellaszomszédjaként ugyancsak Lipótvárban raboskodott a (rába)szentandrás lelkész, Borhidai Miklós, akit 1675. május 8-án Nápolyban Kocsi Csergő Bálint társaságában eladtak, de augusztusban meghalt.⁸² A Rábaközből még a mihályi Zvonarics Sámuel, a farádi Aách Mihályt, a szilsárkányi Nagy Andrást, az egyedi Ruzanics Mihályt, a (rába)kecöli Simonides Jakabot és a tótkeresztúri (ma: Magyarakeresztúr) Balogh Istvánt idézték Pozsonyba, míg a zsebeháziak letagadták prédikátoruk nevét.⁸³

Mielőtt a kuruc felkelés miatti lépéskényszerben az 1681. évi 26. törvény alapján Sopron vármegye rábaközi részén az artikuláris helylé minősített apró Vadosf(alv)án engedélyezték volna az evangélikusok nyilvános

⁷⁹ Teljesség nélkül: VALCKENIER, PIETER – MÜLLER, ANDREAS: Des Verwirreten Europae Continuation oder Wahre Historische Beschreibung... 1680. 636. p.; FRANCISCI, ERASMUS: Der blutig-lang-gereizte, endlich aber Sieghafft-entzündte Adler-Blitz, Wider den Glantz deß barbarischen Sebels, und Mord-Brandes... 1684. 301. p.; GUERTLER, NIKOLAUS: Der bedruckte Palm-baum Christlicher Warheit... 1687. 512. p.; LUNDORPIO, MICHAELE CASPARO: Der Römischen Kayserlichen Majestät Und Deß Heiligen Römischen Reichs Geist- und Weltlicher Stände, Chur-Fürsten, Graffen, Herren und Städte Acta. 1687. 281. p.; Allgemeine Schaubühne der Welt, Oder Beschreibung der vornehmsten Welt-Geschichte. 1699. 1587–1590. pp.

⁸⁰ LANI, 1676. 26., 28., 40., 99., 100. szakasz; LANI, JURAJ: Funda Davidis contra Goliath, Hoc est strigilis mendaciorum jesuiticorum. 1676. 102. szakasz. Vö.: LANI, JURAJ: Kurtzer und doch warhafter historische Extract der grausamen und fast unerhörten Papistischen Gefängnis. 1675. 24. szakasz.

⁸¹ BALOG, 1902. 172–174. p.; PAYR, 1924. 398–399. pp.

⁸² BALOG, 1902. 179–180. pp.

⁸³ PAYR, 1910. 16. p.

istentiszteletét,⁸⁴ a „keményvonalas” ellenreformáció része volt az 1680. évi állítólagos rábaközi lázadás.⁸⁵ Ezt az eseményt az evangélikusok álhírnék és katolikus propagandának tekintették. Az ügy a Pozsonyban meg nem jelent, inkább önként külföldre távozó, majd 1679-ben Ostffyasszonyfára hazatérő (Szenczi) Fekete István prédikatori állásában való megtartása körül bontakozott ki. Őt a rábaközi lutheránusok is támogatták, állítólag szekerekkel élelmet is hoztak neki, és egyes tanúk szerint fegyveres támogatást is kilátásba helyeztek. Kauranczicz (Karvancsics) István kapuvári plébános szerint az asszonyfai hírlövés lett volna a jel a rábaközi csapatok megindításához. Utóbb a lelkészt asszonyfai kastélyából szabályosan kifüstölték, elfogása után, 1681-ben a katolikus vallásra kényszerítették. Amikor a vizsgálat arra is rákérdezett, hogy működnek-e titokban a Rábaközben protestáns lelkészek, a válaszok alapján főként a kurialista és nemesi községekben rajzolódott ki az ellenállás képe (Zsebeháza, Edve, Vadosfa, Vásárosfalu, Beled, Sobor, Farád). Karvancsics elmondása szerint a vados-faiak az ő fizetését is visszatartották, akárcsak a mihályiak.

Mint utóbbi példa jelzi, ekkorra a kapuvári pap már függetlenedett Babóttól. Az egyházigazgatási változás felveti azt a kérdést, mi vezetett a kapuvári plébánia megalapításához, Babóttól való elszakadásához. Kapuvár plébániája évszázadokon keresztül a vele szomszédos Babóton volt, ami abban leli magyarázatát, hogy váraljaként (lakótelepülésként) összetartozott a kapui várral. A Nádasdyak 1643. évi rekatolizációját követően kezdett a egyházi egység megbomlani, amikor 1649-ben nem engedték be a babóti evangélikus lelkészt Kapuvárra, 1654-ben a kapuvári katolikus pap lefoglalta a plébános jövedelmét, Kapuváron pedig külön papot alkalmaztak. Ebben hathatós szerepe volt az 1646 és 1649 közötti időszakban Kapuváron tevékenykedő Vitnyédi Ferencnek. Vitnyédi Győrben, majd 1642 és 1646 között a római Német-Magyar Kollégiumban (Collegium Germanicum-Hungaricum) végezte tanulmányait, innen került Kapuvárra, ugyanakkor 1646. március 28-tól esztergomi kanonok is volt, Kapuvárról való eltávovása és káptalani jövedelmeiről való lemondása után pedig Sárváron szolgált plébánosként.⁸⁶ Jóllehet az ellenreformáció harcos irányzatát képviselte, a famílián belüli vallási különbség ellenére testvére, Vitnyédi István, akkori soproni jegyző szerzett neki plébánosi állást Sárvárról való távovása után Sopronban.⁸⁷ Babót és Kapuvár elválásához is a protestáns-katolikus ellentét vezetett. Az 1659. február 12-én katolikus részről végzett egyházlátogatás jegyzőkönyvébe a vizitációt végző győri olvasókanonok, Gáborjáni Tóbiás feljegyezte, hogy Babóton egy „idős, vak eretnek prédikátor székel, ezért a kegyelmes úr a plébánosnak Kapuban jelölt ki plébániai házat, amíg az említett öreg prédikátor Babóton tartózkodik”.⁸⁸ Vagyis a

⁸⁴ Részletesebben írtam a vadosfai artikuláris hely létrejöttéről: GERENCSÉR PÉTER: Vadosfa. A periféria centruma. Vadosfa, 2015. (Rábaköz Öröksége, 5.) 36–39. p.

⁸⁵ Tanuvallatások a dunántúli evangélikusok állítólagos zavargása ügyében 1680. Közli: Horváth Sándor. In: Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. 3. Szerk.: Stromp László. Bp., 1904. 1–23. p.

⁸⁶ BOJTOS, 2014. 192. p.; KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonokok. 1100–1900. Esztergom, 1900. 263. p.

⁸⁷ BOJTOS, 2014. 55., 192. p.

⁸⁸ LŐRINCZI, 1974. 233. p.

paplak létesítésének kimondottan a babóti evangélikus lelkésztől való elhatárolódás volt az oka. Az 1660. évi kapuvári urbárium meg is említi a plébániaházat, mely a Főszeren, a kocsmaépület mellett állt.⁸⁹ A babóti plébánost ekkor Görgei Ferencnek hívták, aki Nagyszombatban tanult, és korábban Szombathelyen szolgált.⁹⁰ A rekatolizáció a kezdődő elszakadás ellenére vontatottan haladt, mivel Kapuváron mindössze hét lakos vallotta magát katolikusnak.⁹¹ Vagyis a korábbi taktika, mely az evangélikus lelkésznek a városból való kizárásán alapult, megváltozott, saját papot kezdtek alkalmazni. A gályarabper idejéről a katolikus pap nevét Kocsi Csergő Bálint grandiózus munkája meg is őrizte, Gyöngyösi Tamásnak (vagy Istvánnak) hívták, aki Szendrei Mártont próbálta megtéríteni. 1679-ben Karvancsics István már a Babóttól elszakadt plébánia élén állt, és nyilvánvalóan Szenczi Fekete István ostffyasszonyafai kastélya megtámadásának előkészületével igyekezett jó pontokat szerezni. Karvancsicsról az egyetemi albumok alapján tudható, hogy Győrben született, a nagyszombati egyetemen tanult, ahol 1668-ban baccalaureatust, egy év múlva licentiatust, majd magisteri fokozatot szerzett.⁹² Amikor a kapuvári uradalom új birtokosa, Esterházy Pál 1684. november elsején jogi kiváltságokat és adómentességet biztosított Kapuvár polgárainak, a tíz pontban megszabott kötelezettség között kilencedikként szerepelt a katolicizmus védelme: „Az Katholica Religyon kívül való vallásu embert magok között szenvedni nem engedjük, sött közüllük 1 ha kik volnának 1 ki úzessenek.”⁹³ Ugyanez a kötelezettség köszön vissza a nádor négy évvel későbbi, valamennyi tisztartójának szóló általános utasításában, immár a legfontosabb helyen: „Legelsőben tisztartónk az igaz római catolicha religióban s hitben megmaradván s az isteni félelmet előtte viselvén, mindennemű jobbágyinkat azon igaz hitben megtartson, s más valláson valót hirünk nélkül ne tartson.”⁹⁴ Meglátásom szerint ezek a tényezők vezettek az önálló kapuvári plébánia megalapításához 1680 körül, amit éppen a kapuvári gályarab-lelkészek katolikus pap általi zaklatásának „szükséglete” siettetett. Ugyanekkor kezdték el építeni Kapuvár első templomát, amint azt az 1697. január 23-án történt katolikus látogatás elmondja: „Kapuvárott fából imaházat építettek: ekkor kapott az újonnan alapított és emelt kapuvári plébánia plébánost. Ettől kezdve Kapuvár az anyaegyház, Babot pedig a leányegyház.”⁹⁵ Ebben az időszakban már egyetlen protestáns sem élt a városban, legalábbis nem vallotta meg.

⁸⁹ MNL OL E 156. Fasc. 12. No. 42/f. pag 685.; Fasc. 12. No. 42/g. pag. 880.

⁹⁰ LŐRINCZI, 1974. 234. p.

⁹¹ Uo.

⁹² KÁDÁR ZSÓFIA – KISS BEÁTA – PÓKA ÁGNES: A Nagyszombati Egyetem Teológiai Karának hallgatósága 1635–1773. Bp., 2011. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 26. – *Varia Theologica* – PPKE HTK, 3.) 95. p.

⁹³ MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, V. 27. (= Kapuvár nagyközség iratai) 2. d. 1684. november 1. A kapuváriak kiváltságlevele.

⁹⁴ Hg. Esterházy Pál nádor általános utasítása tisztartóihoz. (1688) Közli: Merényi Lajos. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1902. 473. p.

⁹⁵ VARGA IMRE: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696–97-ből. In: *Arrabona*, 14. Győr, 1972. (továbbiakban: VARGA, 1972.) 305. p.

Amikorra tehát 1681-ben a szomszédos Sopronban megtartott országgyűlésen az országban visszaállították a rendi alkotmányt, a kormányzati erőszakpolitika már visszafordíthatatlan folyamatokat indított el. Az ellenreformációs törekvésekhez Kollonich – kihasználva a térségbeli karrieristákat is – igyekezett függőségi viszonyokat kialakítani, melyhez a személyi és anyagi érdek biztosította a lojalitást. Kapóra jött, hogy Nádasdy kivégzését követően Kapuvár fiskális birtok volt, a vár Montecuccolinak történő zálogba adása pedig éppúgy az udvar pozícióit erősítette, mint a német katonáknak a szomszédos Gartára történő (újabb) betelepítése. Kocsi Csergő többször is utal rá, hogy Kapuvár és Sárvár prefektusa, az 1662 után már Nádasdynak is szolgáló Kövér Gábor Kollonich megbízásait hajtotta végre a foglyokat illetően.⁹⁶ Ódor Sámuel, a kapuvári uradalom számvevője is Kollonich nevében ajánlott fel pénzüsszegeket a lelkészeknek hitük elhagyásáért. Ezt a kiterjedt familiáris hálózatot tekintve aligha meglepő, hogy Ódort megtaláljuk az 1677-ben összeírt, újonnan Gartán letelepedett német katonák nevei között, ahol a vár felőli Főszeren 1675-ben kezdte házának építését.⁹⁷ Az sem lehet véletlen, hogy 1678. augusztus 19-én I. Lipóttól kapott birtokadományt, a babóti Újmalmot (Alsó-malom),⁹⁸ 1680-ban számvevőként 10 forinttal tartozott a kapuvári vámosnak,⁹⁹ de 1697-ben meghalt, mert István deák örökösei akkor temetése árával, 2 forint 30 dénárral voltak a babóti plébános adósai.¹⁰⁰ Karvancsics plébános pedig bizonyíthatóan levelezésben állt Kollonich-csal.¹⁰¹ Amíg Nádasdy (III.) Ferenc mérsékelt eredményeket könyvelhetett el az ellenreformációs törekvésekben, ennek az egy irányba mutató személyi láncolatnak köszönhetően a gályarab prédikátorok Kapuvárra helyezése áttételesen azzal a következménnyel járt, hogy a protestantizmus a térségben nem tudott többé lábra állni, ami – immár véglegesen – a katolicizmus rábaközi győzelmét hozta.

⁹⁶ Kövér karrierjéhez: DOMINKOVITS PÉTER: Egy egygenerációs középbirtok és birtokosa: Kövér Gábor széplaki uradalma. Adalék Sopron vármegye XVII. századi birtokostársadalmához. In: *Fons*, 2002. 1–3. sz. 273–303. p.

⁹⁷ MNL OL E 156. Fasc. 12. No. 44/d. pag. 23.

⁹⁸ CSISZÁR ATTILA: Malmok a Kis-Rábán. In: *Arrabona*, 40. Győr, 2002. 1–2. sz. 283. p.

⁹⁹ MNL OL E 156. Fasc. 68. No. 56. pag. 6.

¹⁰⁰ VARGA, 1972. 308. p.

¹⁰¹ Prímási Levéltár Esztergom, Acta Radicalia – Classis X. 196. 63. d. 58. cs. pag. 127–129. Kauranczich István kapuvári plébános Kollonich Lipót esztergomi érsekhez. Dátum nélkül.